

УДК 81(091)

Г. Ө. Танабаева¹, А. М. Байғұтова, Ғ. Ө. Танабаев²¹М. О. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің
аға оқытушысы, ф. ғ. к.,²Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институтының аға оқытушысы,
ф. ғ. к., Шымкент қ., Қазақстан
e-mail: tanabaeva75

Күрделі ауру атаулары

Ғылыми мақалада адамға қатысты күрделі ауру атауларының морфологиялық тәсілдер арқылы жасалу жолдары жан-жақты қарастырылған. Қазақ тіліндегі ауру атауларының екі немесе одан да көп сөздердің бірігуі арқылы жасалатыны кеңінен баяндалған. Оған байланысты нақты мысалдар келтірілген.

Ауру атауларының жасалу үлгілері әртүрлі болғанымен, олардың өзіндік жүйесі мен құрылымы бар екенін айта отырып, олардың жасалуының өзіндік сөзжасамдық моделіне тоқталған. Тілдің сөздік қорындағы мұндай лексикалық бірліктердің құрамында зат есім + зат есім, сын есім + зат есім, зат есім + етістік, етістік + етістік, есімдік + есімдік, сын есім + зат есім т.б. сөз таптары қолданыла беретіндігі айтылған.

Мақалада осы үлгімен жасалған біріккен ауру атаулары тілдегі ең үлкен топтарға бөліп қарастырылған.

Біріккен ауру атауларының құрамындағы сөздердің бірігуінің мынадай ерекшеліктері бар: біріншіден, біріккен сөз құрамындағы компоненттер бір-бірімен валенттілігі жағынан байланыста тұрады, екіншіден, ауру атауының таңбалануы ұғымдық уәжділікке, семантикалық шектестікке, дыбыстық сәйкестілікке негізделеді.

Түйін сөздер: морфологиялық тәсілдер, сөзжасамдық модель, күрделі атаулар, семантика.

Г. У. Танабаева, А. М. Байғұтова, Ғ. У. Танабаев

Названия сложных болезней

В научной статье рассматриваются морфологические способы образования названий сложных болезней, которые относятся к человеку. Также описано то, что в казахском языке названия болезней образуются путем сложения двух или более слов. В связи с этим приведены конкретные примеры.

В данной статье рассмотрена единая система и структура этих названий, также своеобразная модель словообразования. В словарном запасе казахского языка в составе лексических единиц используются такие части речи, как имя существительное+имя существительное, имя прилагательное+имя прилагательное, имя существительное+глагол, глагол+ глагол, местоимение+ местоимение, имя прилагательное+ имя существительное.

Сложные названия болезней, образованные таким способом рассмотрены в составе нескольких лексических групп.

Существуют следующие особенности сложения слов в сложных названиях болезней; во-первых, компоненты в составе названий взаимосвязаны между собой по валентности, во-вторых, обозначение названий болезней основано на мотивации значения, семантической границе, звуковым сочетанием слов.

Ключевые слова: морфологический способ, словообразовательная модель, сложные названия, семантика.

G. U. Tanabaeva, A. M. Baygutova, G. U. Tanabaev

Complex disease names

In this scientific article the morphological methods for forming names of complex diseases that relate to a person were discussed. Also it was described that in the Kazakh language names of diseases are formed by the addition of two or more words. Related to this there were given specific examples.

In the Kazakh language, there are several ways to form the name of various diseases. This article describes a uniform system and the structure of these names and peculiar model of word formation. In Kazakh language vocabulary as part of lexical items parts of speech such as noun + noun, adjective + adjective, noun + verb, verb + verb + pronoun, adjective + noun are used.

Complicated diseases names formed in this way are considered as part of a several big lexical groups.

There are the following features of the formation of words in the complex diseases' names; firstly, the names of components in interconnected by valency secondly, designation of disease names based on the meaning, semantic boundary and sound combination of words.

Key words: morphological methods, word formation model, complex names, semantics.

Морфологиялық тәсілдің бірі – сөздердің бірігуі болып табылады, ал қазақ тіліндегі адамға қатысты ауру атаулары екі немесе одан да көп сөздердің бірігуі арқылы жасалады. Мысалы, *жыланкөз* ауру атауы екі сөздің *жылан* және *көз* бірігуі арқылы жасалып, белгілі бір аурудың түрін білдіреді.

Ауру атауларының жасалу үлгілері әр түрлі болғанымен, олардың өзіндік жүйесі мен құрылымы бар екені белгілі. Олардың жасалуының өзіндік сөзжасамдық моделі бар.

Тілдің сөздік қорындағы мұндай лексикалық бірліктердің құрамында зат есім + зат есім, сын есім + зат есім, зат есім + етістік, етістік + етістік, есімдік + есімдік, сын есім + зат есім т.б. сөз таптары қолданыла береді.

Ауру атауларында көбіне біріккен тұлғалы есімдер қолданылады. Олардың сипатын мынадай модельдер арқылы анықтауға болады:

1. Сын есім мен зат есім моделі (С+З): қараталақ, суқараңғы, көктүйнек, ақкүрт, қараөкпе, сарыкүйік, сарысу, ақбас, ақтаңдақ, алапес, алаөкпе, сарыбуын, шорбуын, қарабез, қарашірік, қаратүйнек, қаратүяк, қарақаптал, қараталақ, ақауыз, ақбас, аққаптал, ақбайпақ, ақтопалаң, ақшелек, ақшешек, алабауыр, сорбуын, көктүйнек, көкшешек, көкбауыр, т.б. Осы үлгімен жасалған біріккен ауру атаулары тілдегі ең үлкен топты құрайды.

2. Зат есім мен зат есім моделі (З+З): түзкесел, құркұлақ, безтамақ, майтабан, есекжем, енбау, жұлынқұрт, жауырынқұрт, қылтамақ, буынқұрт, бақайқұрт, жауырынтақ.

3. Зат есім мен етістік моделі (З+Ет): қантышқақ, шашжегі, теріскен.

4. Сын есім мен сын есім моделі (С+С): көгала, көксау.

5. Сын есім мен етістік моделі (С+Ет): ақтышқақ, аққатпа.

6. Зат есім мен үстеу моделі (З+Ү): желінсау, етеккір, жемсау.

7. Сын есім, зат есім мен зат есім моделі (С+З+З): ақтаңдақ.

Ауру атаулары белгілі бір сөз табына қатысты болғандықтан, олардың көбі дара зат есімдер мен күрделі зат есімдерден жасалған.

Тілімізде екі сөздің бірігуі арқылы жасалған ауру атаулары көп кездеседі.

Біріккен сөздердің болмысы құрамының екі негізден тұрып, бір ұғымды таңбалауы арқылы айқындалады.

Сөзжасамдық семантика аясында саралағанда, сөздердің бірігуінің мәнісі – болмыста танылған ұғымның белгісі мен қасиетін, ерекше номинативтік белгісін тілімізде бұрынан

бар негіз сөздердің мағыналық уәжділігі негізінде таңбалау. Атау екі себепші негіздің бірігуі арқылы жасалады да, бір таңба ретінде даяр қалпында жұмсалады [1, 248]

Күрделі туынды сөздердің әуел баста еркін тіркестерден жасалғаны жайлы профессор Р. Әмір былай дейді: «Сөз тудыру, сөздің грамматикалық мағынасын құбылту үшін пайда болған тіркестер сөз тіркесі қатарына жатпайды: қызыл балық, ақ боз, ақ баттауық, көк ала. Мысал ретінде келтірілген сөздер – күрделі сөздер. Бұлардың компоненттері бастапқыда синтаксиске тән тәсілдер арқылы қосылғанмен, қазір бір ұғымды құрайтын сөз қалпына енген. Көп жағдайда осылай құралған тіркестер жүре келе бірігіп, біріккен сөздерге айналып кетеді [2, 11]

А. Салқынбай біріккен сөздердің бірігіп жазылуының екі түрлі факторына тоқталады: ыстың атауы болғандықтан, бірігіп жазылады;

2. Заттың номинативтік белгісі т

1. Болмыстағы нақты заттың не құбыл олық айқындалып, ерекше таңба ретінде танылған атаулар бірігіп жазылады [3, 251]

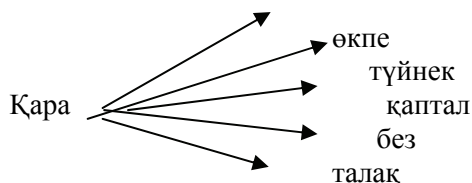
Біріккен сөздер бір ұғымды таңбалайды, мағыналық құрылымы – күрделі, синтаксистік жүйесі – тұтас, морфологиялық құрамы – бүтін. Біріккен сөздің мағынасы оның құрамындағы компоненттердің мағыналары арқылы уәжделеді және белгілі бір атауға ие болады. Мысалы: «ақтаңдақ» деген ауру атауы «ақ», «таң» және «дақ» сөздерінің мағынасы арқылы, яғни денегі түскен дақ түсінің ақ болып келуі негізгі номинативтік белгіге айналуы нәтижесінде жаңа екіншілік атаулық мағына қалыптасады. Сол сияқты, төмендегідей біріккен ауру атаулары да құрамындағы себепші негіздердің мағыналары арқылы уәжделіп тұр: шорбуын, жарымес, құркұлақ, көршиқан, қантышқақ, майтабан, суқараңғы, жыланкөз, қылтамақ, енбау, жемсау, айкезбе, айырбақай т.б.

Біріккен ауру атауларының құрамындағы сөздердің бірігуінің мынадай ерекшеліктері бар. Біріншіден, біріккен сөз құрамындағы компоненттер бір-бірімен валенттілігі жағынан байланыста тұрады. Ауру атауының таңбалауы ұғымдық уәжділікке, семантикалық шектестікке, дыбыстық сәйкестілікке негізделеді.

Екіншіден, біріккен ауру атауларының құрамындағы сөздердің біріншісі көбінесе екінші сыңарының сын-сапалық, қасиеттік белгілерін айқындайды. Мысалы: көкжөтел, сарауру.

Үшіншіден, біріккен ауру атауларының құрамындағы сыңарлар ерекшеленбей, бір инто-

нациямен айтылады. Төртіншіден, біріккен ауру атауларының құрамындағы сыңарлар жаңа сөз жасауда өзіндік сөзжасамдық парадигма құрауға қабілетті. Мысалы:

Қара тұлғасының бірігіп келуі арқылы жасалған туынды атаулар: қараөкпе, қарашірік, қаратүйнек, қаратүйек, қарақаптал, қарабез, қараталақ.

Ақ тұлғасының бірігіп келуі арқылы жасалған туынды атаулар: аққатпа, ақауыз, ақбас, аққаптал, ақбайпақ, ақтопалаң, ақтышқақ, ақшелек, ақшешек, ақтаңдақ.

Ала тұлғасының бірігіп келуі арқылы жасалған туынды атаулар: алапес, алабауыр, алаөкпе.

Сары тұлғасының бірігіп келуі арқылы жасалған туынды атаулар: сарбуын, сарсу.

Құрт тұлғасының бірігіп келуі арқылы жасалған туынды атаулар: буынкұрт, аққұрт, бақайкұрт, жұлынкұрт, жауырынкұрт.

Сау тұлғасының бірігіп келуі арқылы жасалған туынды атаулар: көксау, жемсау, желінсау.

Буын тұлғасының бірігіп келуі арқылы жасалған туынды атаулар: шорбуын, сарбуын, сорбуын.

Тамақ тұлғасының бірігіп келуі арқылы жасалған туынды атаулар: қылтамақ, безтамақ.

Көк тұлғасының бірігіп келуі арқылы жасалған туынды атаулар: көктүйнек, көкшешек, көгала, көксау, көкбауыр.

Әдебиеттер

- 1 Шойбекова Ф. Туынды сөздердің мағыналық ерекшелігі мен уәжділігі. (семантикалық тәсіл). Филол. ғыл. канд. автореф.: 10.02.02. – Алматы, 2006. – 28 б.
- 2 Салқынбай А.С. Қазақ тілі сөзжасамы. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 271 б.
- 3 Шәкенов Ж. Қазақ тіліндегі күрделі сөздер тұлғалар. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 120 б.
- 4 Оралбай Н. Қазақ тілінің сөзжасамы. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 213 б.

References

- 1 Shoybekova F. Tuyn dy sөzderdiң maғynalyқ ereksheliđi men uәzhdiliđi. (semantikalық tәsil). Filol. ғыl. kand. avto ref.: 10.02.02. – Almaty, 2006. – 28 b.
- 2 Salqynbay A.S. Қазақ тили sөzзhasamy. – Almaty: Қазақ universiteti, 2003. – 271 b.
- 3 Shәkenov Zh. Қазақ тилиндегі күrdeli sөzder tұлғalar. – Almaty: Ana tili, 1991. – 120 b.
- 4 Oralbay N. Қазақ тилинің sөzзhasamy. – Almaty: Қазақ universiteti, 2002. – 213 b.

Сондай-ақ, мысалдарда көз, құлақ, табан, тамақ, емшек, ішек, іш, шаш жауырын тұлғаларының бірігіп келуі арқылы жасалған туынды атаулар да бар: жауырынтақ, күркүлақ, жыланкөз, шашжегі, майтабан.

Н. Оралбай біріккен атаулар деп сыңарлары дыбыстық жағынан өзгеріссіз қалыпта тұрып, мағына тұтастығына көшкен сөздердің аталуын айтады. Профессор біріккен сөздердің 6 мағыналық тобын көрсетіп береді. Олар: өсімдік атаулары, жан-жануар, ауру атаулары, көне атаулар, туыстық атаулар, ойын атаулары. Әрі біріккен сөздер тек осы 6 мағыналық топтан тұрмайтынына, олардың әлдеқайда көп екеніне, оның бәрін келтірудің мүмкін еместігіне тоқталып өтеді. Мағына жағынан біріккен атаулардың ішінде ауру атаулары да бар, мынадай мысалдар келтіреді: айкезбе, айырбақай, ақауыз, ақбайпақ, ақбас, аққаптал, аққатпа, аққұрт, ақтаңдақ, ақтопалаң, ақтышқақ, ақшелек, ақшешек, алабауыр, алагүлік, ашбаспақ, бақайкұрт т.б. Келтірілген біріккен сөздердің мағыналық топтары олардың мағына түрлілігін дәлелдейтіні анық [4, 133]

Тілімізде екі сөздің сіңісуі арқылы жасалған, кіріккен ауру атаулары да кездеседі.

Кіріккен атаулар деп өзінің құрамындағы сыңарлардың дыбыстық өзгеріске түсіп, бірбірімен жымдасып, ықшамдалып кірігуінен жасалған түрі аталады. Ал бір сыңары ғана дыбыстық өзгеріске түскен кіріккен зат есім сөздердің сыңарларын ажырату онша қиын емес. Мысалы: көгала (көк+ала), теріскен (тері+іс+ -кен), алапес (ала+без) т.б.

Қорыта келе, қазақ тілінде күрделі ауру атауларын көптеп кездестіруге болады. Әсіресе, адамға қатысты ауру атауларының өзіндік жасалу жолдары мен тәсілдері бар.